

ORTAÇAĞ SONRASI AVRUPA VE İSLÂM FELSEFE TARİHİ VE FELSEFE TARİHİ YAZICILIĞI ÜZERİNE: ARS DISPUTANDİ VE ÂDÂBÜ'L-BAHS BAĞLAMINDA BİR ANALİZ

Mehmet K. KARABELA*

On ikinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve *logica moderna* olarak bilinen tartışma sanatı *ars obligatoria*'ya ilişkin Batı yazını, on altıncı yüzyılda *ars disputandi* olarak bilinen yeni bir metoda dönüşmüştür. Aynı tarihlerde, soruşturma sanatı ve kuralları anlamındaki *âdâbü'l-bahs*, disiplinler arası kullanıma sahip yeni bir teori olmasından ötürü, yüzyıllarca üstünlüğünü sürdürmüş olan *cedel* ve *hilâf*'ın yerini almış ve klasik sonrası İslâm entelektüel tarihinin en önemli gelişmelerinden birini temsil etmeye başlamıştır. *Ars disputandi* ve *âdâbü'l-bahs* klasikleri, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya'daki pek çok orta çağ sonrası ilim adamı tarafından yorumlanmış, ancak, tartışma teorisine ilişkin gerek Arapça, gerekse Latince yazın türleri orta çağ sonrası dönemlerde değişiklik geçirmiştir. Bu makale, her iki teorinin kendi klasik formlarından nasıl farklılaştığını ve ikisinin hangi noktalarda buluştuğunu ve farklılaştığını incelemek üzere, orta çağ sonrası *ars disputandi* metodunu, klasik sonrası *âdâbü'l-bahs* ile karşılaştırmayı hedeflemektedir.

Öncelikle *ars disputandi*, sonrasında *âdâbü'l-bahs*'ın ne olduğunu tanıtmakla başlamak uygun olacaktır. Orta çağ sonrası Avrupa'da yaygın olan argümantasyon teorisi *ars disputandi*'nin bir parçasını oluşturduğu uzun ve zengin tartışma geleneği olan *ars obligatoria*'nın tarihi bir özet verilecektir. Burada, orta çağ sonrası *ars disputandi*'nin tarihsel arka planına ilişkin detaylı bir analiz verilmeyecek, orta çağ sonrası teorinin daha büyük gelenek içindeki bağlamına yerleştirilmesi ve sonraki argümantasyon teorisinin orta çağ *ars obligatoria*'sından hangi açılardan ayrıldığına ilişkin bir araştırmayla yetinilecektir. Bu ayırım, *ars disputandi* ile *âdâbü'l-bahs* arasındaki nihai karşılaştırmaya dayanak oluşturacaktır. *Âdâbü'l-bahs*'teki *sâ'il* (soru soran) ve *mu'allil* (cevaplayan/delilleri ortaya koyan) kavramlarının *ars disputandi* yazınındaki karşılıklarının *opponens* (soru soran) ve *respondens* (cevap veren) olduğunu belirtmek gerekir.

* McGill Üniversitesi, ICAMES Research Fellow, Dr., kadrikara@hotmail.com,

Ars Disputandi Tarihçesi

Aristoteles'in *Topikler* kitabının tartışma teorisinin ve pratiğinin tarihi üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir: *Topikler*, Orta Çağ'daki ars obligatoria'nın tarzını ve yapısını etkilemiştir. *Topikler*'in yanı sıra, Orta Çağ sonrası ars disputandi'nin tarihsel arka planı, iki farklı gruba ayrılabilir: karmaşık bir Orta Çağ tartışma teorisini kapsamaktadır: (a) bir çözüme ulaşmak için soruyla başlayan ve soru soran tarafından önerilen bir dizi argümanla devam eden ünlü *quaestio* yazını; ve (b) ars obligatoria yazını. *Quaestio* kaynakları, İslâm hukuk tarihindeki hilâf yazınında¹ olduğu gibi, yalnızca tartışma örnekleri sunmakta ve kurallar ile yöntem stratejileri üzerinde düşünmemektedir. Sonuç olarak, Orta Çağ "tartışma teorisi"ni ortaya koyamamaktadır. Diğer yandan, ars obligatoria yazını (obligationes), oldukça farklı bir karaktere sahiptir. Bu alandaki eserler, tartışmada uyulacak kurallarla zenginleştirilmiş olup bunun sonucu olarak, tartışmaya teorik bir yaklaşım sunmaktadır.²

On üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar, tartışma teorisi ars obligatoria üzerine odaklanmıştır. Orta Çağ tartışma teorisi olan *quaestio*, savunulan pozisyona karşı geliştirilen argümanların izlediği bir soruyla başlar. Diğer yandan, Orta Çağ sonrası tartışma, cevap verenin (P) soru soranın (Q) itirazlarına karşı savunduğu bir önerme ve teze ilişkin bir açıklama ile başlar. Cevap veren, karşılık olarak, kabul edebilir, reddedebilir ya da bir fark gördüğünü öne sürebilir. Bir fark olduğunu öne sürdüğünde, soru soranın öncülünü ret edebilir veya kabul edebilir. Bu açıdan, Orta Çağ'daki *quaestio*, Orta Çağ sonrası yöntemden daha dinamik, çünkü iki taraf da kendi perspektiflerini savunabilmektedir.³

Ars disputandi'de biri soru soran ve diğeri cevap veren olmak üzere genellikle iki kişi vardır. Tartışmayı yöneten bir başkanın (praeses) üçüncü kişi olması gerekir, ancak, bu kişi sonucu etkilemez ve böylelikle onun görevi kazanma veya kaybetme ilan etmek değil, bir futbol hakemi gibi oyunun kurallarını uygulamaktır. Argümantasyonu kazanmak veya kaybetmek yalnızca iki katılımcının (tartışmacıların) sorumluluğundadır. Tartışmanın konusu, tartışmadan önce cevap veren tarafından ortaya atılmış bir tezdır. Bu tez açık bir biçimde doğru veya yanlış olamaz, tartışmalı bir konu olmalıdır ve genel kabul görmüş ahlaki

1 Hilâf metodu için, bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330; Şükrü Özen, "Hilâf," *DİA*, XVII, ss. 527-538; George Makdisi, "The Scholastic Method in Medieval Education: An Inquiry into its Origins in Law and Theology," *Speculum* 49 (1974): 640-61.

2 Ars Disputandi geleneği hakkında geniş çaplı akademik çalışma Donald Felipe'nin basılmamış doktora tezidir. Bu tez için bkz., Donald L. Felipe, "Post-Medieval Ars Disputandi," (Basılmamış doktora tezi, The University of Texas, 1991), ss. 4-15. Burdan sonra Felipe, *Ars Disputandi*, olarak kaynak verilecektir.

3 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 28-40.

standartlara aykırı olmamalıdır. Tartışmacılar mantık alanına vâkif olmalı, tartışılan konuda bilgi sahibi olmalı ve iyi bir ahlaki karaktere sahip olmalıdır.⁴

Orta Çağ sonrası dönemde, bir tartışma, eski örneklerde olduğu gibi soruyla değil bir tezin ortaya konmasıyla başlardı. Sonra, soru soran teze bir argümanla karşı verirdi. Ancak, cevap veren, karşı tez sunmakla yükümlü olmayıp yalnızca belirli karşı hamleler kullanmak suretiyle tezini savunmakla yükümlüdür. Karşılıklar veya çözümler, cevap verenin, soru soranın argümanının tezle çelişmediğini göstermek için soru soranın itirazlarını çözmeye çalıştığı tartışma hamleleridir. Buna örnek olabilecek birkaç karşılık hamlesi vardır. Bu hamlelere ilişkin başlıca ifadeler şunlardır: “Reddediyorum (nego)”; “Kabul ediyorum (concedo)”; “Bir fark görüyorum (distinguo)”. Reddediyorum (nego) hamlesinin başlıca iki biçimi vardır: basit bir ret veya ispat yükünü soru sorana yükleyecek şekilde, öncülün basit bir şekilde olumsuzlanması.⁵

Tartışma üzerine on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Alman skolastik kaynaklarında iki yöntem açıkça ortaya konmuştur: (a) “Modern” kıyas metodu ve (b) “Eski” Sokratik yöntem. Bu yöntemler arasındaki fark şu ki, modern yöntemde kıyas argümanları soru soran (tartışmacı olarak tanımlanan) tarafından cevap verenin önerdiği bir teze saldırmak üzere sunulurken, eski yöntemde, soru soran, bir dizi soru sormak suretiyle cevap verenin tezine karşı hamle yapardı. Bu kriter, Orta Çağ sonrası modern yöntemi bir argüman yöntemi (kıyas); eski yöntemi bir soru yöntemi yapmaktadır.⁶

Modern metodun gerektirdiği kıyas argümanlarının daha doğru bir diskuru mümkün kıldığı gerekçesiyle bu metodun bir gelişme olduğunu düşünen Christian Thomasius örneğinde olduğu gibi modern yöntemin eski yöntemden daha üstün olduğunu düşünen eleştirmenler vardır. Jacob Syrbius de, özellikle daha kolay ve hatalara karşı korumada daha etkili olduğu gerekçesiyle modern kıyas yönteminin üstün olduğunu savunur. Ancak Syrbius, kıyas yönteminin bunu nasıl sağladığı konusunu açıklığa kavuşturmamaktadır.⁷

Modern yöntem, soru soranın tartışmada kıyas argümanları sunmasını gerektirir. Bu kuralın birinci amacı, tartışmadaki argüman türlerini sınırlandırmak değil, ancak teklif edilen herhangi bir argümanın formel çıkarımlarının değerlendirilmesinin bir yolunu temin etmektir. Bu, öncüller ile sonuç/hüküm arasında bir çıkarım kurmaya yönelik bir teşebbüstür. Örnek vermek gerekirse, erken on yedinci yüzyılda Cambridge’de, soru soran, cevap vereni adım adım kendi tezi-

4 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 41-50.

5 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 53-55.

6 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 56-77.

7 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 56-63.

nin tam tersini mantıksal olarak kabul etmek zorunda kalacağı bir pozisyona zorlamak amacıyla dikkatlice kurularak tasarlanmış bir kıyas çizgisi takip ederdi.⁸

Soru soran modern yöntemde tartışmasına izin verilen tek katılımcıdır, bu da, “bir fark görüyorum” (distinguo) hamlesini Orta Çağ sonrası tartışmasının merkezine koymaktadır.⁹ Bu yöntem, kelime muğlâklıklarını çözmekle ilgilendiği kadar, incelemek amacıyla iki zıt pozisyonu ortaya koymakla pek ilgilenmez. Bu anlamda, status controversiae’yi oluşturma (temel soruyu tayin etme prensibi) soru soranın görevidir: Bu görevin tüm amacı tartışma konusu tezin anlamının tartışmacılar ve seyirciler/takipçiler için açıklığa kavuşturulmasıdır.¹⁰ Ars disputandi, bir tezin terimlerinin anlamının açıklığa kavuşturulmasına, tezin lehine ve aleyhine olan argümanların değerlendirilmesinden daha çok önem vermektedir. Soru soran, temel soruyu (status controversiae) oluştururken, tezi, cevap verenin kullandığı anlama göre açıklamalıdır. Modern yöntemde, bu, cevap verenin soru niteliğinde hamleler yapmasına izin verilen tek noktadır. Soru soran, tezin anlamının muğlak olması halinde bir ya da iki soru sorabilir.¹¹

Ars disputandi’de tartışmanın amacı, hakikatin/doğrunun soruşturulması ya da doğrulanmasıdır. Daha önce işaret edildiği gibi, Orta Çağ sonrası ars disputandi’de, tartışma, bir sorudan çok, bir tezin ifade edilmesiyle başlar. Daha sonra, soru soran tarafından bir argümanla teze karşı hamle yapılır. Ancak, soru soran, argümanı yalnızca belirli karşı hamleler kullanarak savunabileceği için karşı bir argüman geliştiremez. Âdâbü’l-bahs’ta da göreceğimiz üzere, daha sonraki kaynaklarda soru soran ve cevap verenin görevleri aynı kalmış olsa da, tartışmanın aslî amacının “doğrunun/hakikatin ortaya çıkarılması” olduğu ileri sürülmüştür.

Klasik Dönem Sonrası Âdâbü’l-Bahs Teorisinin Doğuşu

Aristoteles’in *Topikler*’i, ars disputandi üzerindeki etkilerine benzer biçimde, İslâm tarihinin klasik dönemini açıkça etkilemiş ve bir argümantasyon diskuru olan cedel, sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasında, geç on üçüncü yüz yılda tüm bilgi alanlarına uygulanabilen ve genel bir argümantasyon teorisi olarak bilinen âdâbü’l-bahs’e dönüşmüştür. Âdâbü’l-bahs, on dördüncü yüzyılda Maveraünnehir ve Orta Asya’da sistemli bir yapı ortaya koymuş olsa da, on beşinci yüzyıla kadar medreselerin resmî müfredatına girememiştir.¹² Çağın medrese kitaplarının

8 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 41-50.

9 Distinguo için bkz., Ignacio Angelelli, “The Techniques of Disputation in the History of Logic,” *The Journal of Philosophy* 67 (1970), s. 808.

10 Felipe, “*Ars Disputandi*”, ss. 78-98.

11 Felipe, *Ars Disputandi*, ss. 78-81.

12 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt (İz Yayıncılık: İstanbul, 1997), c. 1, ss. 35-70;

en ünlü yazarlarından biri, on dördüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar etkili bir metin ve âdâbü'l-bahs tartışma teorisinin anahtar örneklerinden biri olan *Risâle fi Âdâbü'l-Bahs* eseriyle bilinen Şemseddin Semerkandî (ö.1302)'dir.

Semerkandî'nin yöntemi, öncelikle delili ile birlikte tezi ortaya koymaya ve daha sonra itiraz ve karşılıklara dayanıyordu. Semerkandî, *Risâle*'sinde ve *Kıstâsu'l-Efkâr*'ında teknikleri ve terimleri teolojik ve hukukî bağlamlarından çekip teorisinin bir parçası haline getirmiştir.¹³ Semerkandî hukuk, teoloji ve felsefe gibi her biri konu eksenli bir diyalektikten küllî/evrensel bir delillendirme teorisine (argumentation) geçişi mümkün kılan belirli bir fonksiyona sahip bir dizi örnek sunar.¹⁴

Aslına bakılırsa, Semerkandî'nin orijinalliği, kendisinin de ifade ettiği gibi, yeni bir şey keşfetmesinde değil, tartışmanın farklı kurallarını tek bir uygulama ve formülasyon içinde bütünleştirmesinde yatmaktadır. Semerkandî'nin İslâm felsefe tarihindeki selefleriyle ilişkisi (orijinal bir şey bulmamış olması açısından) modern Batı felsefesinde, Aristoteles'in özdeşlik yasaasının ilk eleştirisini yapan Johann Gottlieb Fichte (ö.1814) ile bu ilkedden tutarlı bir felsefî sistem yaratan ilk filozof olan Hegel (ö.1831) arasındaki ilişki benzetilebilir.¹⁵

Semerkandî, *Risâle*'sinin başında aynı hususu vurgular ve eserinin amacı konusunda okuyucuyu bilgilendirir:

Bu, her okumuş kişinin delillendirmede yanılıya düşmemesi için gerekli olan, muhakeme kuralları (âdâbü'l-bahs) üzerine bir kitap olup başkasını anlama yolunu (fehmi) ve başkası tarafından anlaşılmayı (tefhîm) kolaylaştırır. Bu, her ne kadar muhakikler arasında bilinen bir husus olsa da, bugüne kadar bir arada ele alınmadığı gibi tek bir uygulamada bir araya getirilmiş de değildir. Ben, bundan dolayı, bugüne kadar bize nakledilen dağınık parçaları bir düzene sokmak ve birleştirmek istedim.¹⁶

Bundan sonra, *âdâbü'l-bahs* tabiri, yeni delillendirme ilmini ifade etmek üzere *ilmü'l-münâzâra* tabiriyle aynı anlamda kullanılmaya başlandı. Bahs ve

Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), ss. 25-50 ve A. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946), s. 110.

13 Semerkandî'nin *Kıstâsu'l-Efkâr* eseri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Necmettin Pehlivan, Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin *Kıstâsu'l-Efkâr fi Tahkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011)

14 Semerkandî'nin seçmiş olduğu örnekler İslam felsefe tarihindeki en önemli felsefî roman olan İbn Tüfeyl'in *Hayy bin Yakzân* hikâyesindeki üç karakterle paralellik arz etmektedir. Örneğin, *Hayy* felsefeyi, Absal teolojisi ve Salaman da hukuku temsil etmektedir.

15 Lawrence Wilde, *Marx and Contradiction* (Brookfield and Aldershot: Gower Press, 1977), ss. 12-14.

16 Semerkandî, *Risâle fi Âdâbü'l-Bahs*, Ayasofya, Süleymaniye Kütüphanesi 4437, vr. 189b.

münâzara'nın, cedel'e tercih edilmesi tesadüf değildir. Bahs ve münâzara terimleri, klasik sonrası dönemde delillendirme teorisi üzerine yazılan kitapların çoğunun başlığında münhasıran bulunur. Lügavî manası "kazmak"¹⁷ olan bahs, *Organon*'un Paris yazmasının kenarlarında¹⁸ diyalektiğe alternatif bir ad olarak "nazar" kelimesiyle birlikte görüldüğü için Aristotelesçi diyalektik ile erken dönemlere dayanan bir bağlantısı vardır.

Tespitlerimize göre, her iki durumda da ars disputandi ve âdâbü'l-bahs yazarları bu yeni yöntemi eski yöntemlerden açıkça ayırmaktadırlar. Bu sebepten, klasik dönem sonrası delillendirme teorisyenleri arasında, bu yeni ilim için, cedel (diyalektik) kelimesini kullanmamaya yönelik bilinçli ve kararlı bir tutum olduğu görülmektedir. Onuncu yüzyıldan itibaren, "iyi" (mahmûd) ve "kötü" (mezmûm) diyalektik üzerinde bir vurgu vardı,¹⁹ ancak Semerkandî ile başlayan klasik sonrası dönemde, tartışma artık diyalektiğin (cedel) iyi ya da kötü olmasına yönelik bir sorgulama olmaktan çıkarıldı. "Kazanmanın özü" olarak anlaşılan cedel'in, olumsuz olduğu düşünülürken, "doğruyu/hakikati bulmanın özü" olarak anlaşılan yeni metodoloji (âdâbü'l-bahs) olumlu sayılmaya başlamıştı.

Diyalektiğin kötü sayılmasının sebebi, ars disputandi'de olduğu gibi, amacın, doğruyu/hakikati (savâb/hakk) araştırmaktan çok diyalektikçinin (mücâdil) kazanması olmasına bağlanabilir.²⁰ Semerkandî, münâzarayı "savâbın (doğrunun/hakikatin) açığa çıkarılması amacıyla iki kişi arasında yapılan tartışma" olarak tanımlar. "Doğrunun/hakikatin açığa çıkarılması için yapılmıyorsa, bu, diyalektiktir (mücadele)" der Semerkandî.²¹ Semerkandî'nin "bu, diyalektiktir" ifadesi, aynı zamanda onun, münâzaranın sınırlarına dair anlayışını açığa vurmaktadır. Bir şey, doğruyu/hakikati açığa çıkarmak için yapılmıyorsa, o, artık münâzara değildir. Bu, Semerkandî'nin klasik sonrası dönemde gerçekleştirdiği dönüşümü göstermektedir: Cedel, münâzara değildir ve münâzara, cedel değildir.

17 Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 8 cilt. (Beirut: Librairie du Liban, 1968), c. 1, s. 155.

18 Bkz. A. Bedevî, *Mantık Aristû*, 3 cilt (Beirut: Dâr el-Kalem, 1980), c. 2, s. 492, not 7 (notlar için bkz, ss. 467-733). Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan orijinal *Organon* için bkz. Bibliothèque Nationale in Paris, Manuscrit arabe (No: 2346).

19 İshak b. İbrahim b. Süleymân b. Vehb el-Kâtib, *el-Burhân fi Vücûh el-Beyân*. Tahkik Ahmed Matlûb ve Hadîce Hadîsî (Bağdat: Sâ'adat Câmi'a, 1967), ss. 222-25.

20 Semerkandî'nin *hakk* veya *sıdk* yerine *savâb* kelimesini tercih etmesi kendisinden sonra üçü hakkında müstakil eserlerin telif edilmesine zemin hazırladığı ifade edilebilir. Örneğin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülaziz ibn Cemaâ *Risâle fi'l-fark beyne's-sıdk ve'l-hakk ve's-savâb* (Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa 1587, vr. 15a-21a) adlı bir eser telif etmiştir.

21 Semerkandî, *Şerhu Mukaddimeti'l-Burhâniyye*, Reisülküttâb 1203, Süleymaniye Kütüphanesi, vr. 40b-41b.

O halde, Semerkandî'nin, "kazanma teorisi" olan cedel'in karşısına koyduğu doğruyu/hakikati bulma teorisi nedir? Aşağıdaki sayfalar, onun genel teorisinin bir çerçevesini sunmaktadır. Bir başkanın bulunmasının zorunlu olmadığı âdâbü'l-bahs teorisinde iki tarafın bulunduğu dikkat edilmelidir: bir tezi veya iddiası olan yani cevap veren ve buna karşılık soruları sorandır. Semerkandî, sâil'i soru soran için ve mu'allil'i cevap veren için teknik terimler olarak kullanır. Biz mu'allil'i, cevap veren yerine, (bir teze) delil getiren olarak çeviriyoruz; mu'allil, sâil tarafından sorulan sorulara karşılık vermeden önce kendi tezini ortaya koyar. S (Soru soran) ve D (delil getiren) kısaltmaları, makale boyunca münâzaranın iki katılımcısını ifade eder. "İspat" ve "delil" kelimeleri değişimli olarak delil kelimesinin yerine kullanılmaktadır.

Âdâbü'l-Bahs Teorisinin Çerçevesi

A. Soru soran (Sâil veya S)

Semerkandî'nin delillendirme teorisinde, S'nin rolü, cevap veren (D) tarafından geliştirilen teze soruları ile yön vermeye çalışan kişinin rolüdür. Ancak, S, itirazları için temeller sunmalıdır. S'nin, D'nin delillerine itiraz etmek için herhangi bir sebep sunamaması halinde, kendini önemseyen, büyüklenen (mükâbere) ve çekişmeci biri olmakla (inâd) suçlanır ve onun itirazı, cevabı hak etmez. Başka bir durumda, S, D'yi, D'nin tezindeki çelişkileri göstererek susturur. Alternatif olarak, rol değişimi gerçekleştiğinde, zafer, S'nin cevap veren tarafından savunulan teze karşı (yeni bir cevap olarak kendi tezi için) karşı deliller bulma kabiliyetinde yatar.

S'nin, esas olarak kullanabileceği, Semerkandî'nin *Risâle*'sinin ilk bölümünde tanımlanan dört itiraz türü bulunmaktadır:

- (1) Men' kelime anlamı olarak "itiraz" anlamına gelir; ancak, Semerkandî'nin teknik dilinde men' "delil isteme" anlamına gelir. İtirazın iki türü vardır; (a) Men-i Mücerred (delil isteme) ve (b) Men' me'al-Sened (delilli itiraz). S'nin D'ye itirazı yalnızca karşı çıkışını ifade etmez, S, özellikle eksik tanımları açıklarken ve atıf ve alıntılarını doğrularken (tashîhü'l-nakl), D'den bir hususu açıklığa kavuşturmasını veya kaynaklarını doğrulamasını da isteyebilir.
- (2) Nakz, tutarsızlık ve çelişki gösterme yöntemidir. Bu, D'nin delillerinde mantıksal nitelik veya muhakeme bulunmadığını göstermek suretiyle yapılır. S, D'nin delilini kabul eder ve ispatlanan (medlûl) hususa, delilin konusunu göstermediği gerekçesiyle D'nin delilinin gücünü olumsuzlayarak itiraz eder. Delil ile medlûl arasında bir çelişki vardır, ve bu yolla S, D'nin delilini çürütebilir.

- (3) Münâkaza, delilin belirli bir öncülüne yönelik itirazdır (men‘). Bunu kullanarak S, D’nin delilinin öncüllerinden birini geçersizleştirmeye çalışır. Delilin iki öncülü olduğundan, spesifik olarak biri üzerine odaklanmaktadır.
- (4) Mu‘âraza, D tarafından kurulan delile karşı bir delil getirilmesidir. Şunu söylemek anlamına gelir: “Bahsettiğin şey gerçekte iddi‘anı/tezini (medlûl) ispatlıyor olabilir, ama elimizde hâlâ onu olumsuzlayan bir şey var.” Bu şey, başka bir delili işaret eder. Yukarıda bahsedildiği gibi, üç tür karşı delil vardır.²²

B. Delil Getiren (veya Cevap Veren “D”)

Semerkândî’ye göre, cevap veren, ya tartışmalı öncülü desteklemek için ek deliller getirmek, ya da unuttuğu veya gözden kaçırdığı bir hususta S’yi uyarmak suretiyle, S’nin ileri sürdüğü her itiraza cevap vermek zorundadır.²³ Bunun tek istisnası, tanım sorunudur, çünkü tanımlar delile tabi değildir ve böylece S, sadece tanımın açıklığa kavuşturulmasına veya ayrıntılı olarak açıklanmasına yönelik sorular sorabilir.

Semerkândî’nin yukarıda anlatılan delilendirme teorisini izleyen çok sayıda âlim, âdâbü’l-bahs üzerine risaleler yazmıştır. Îcî, Cürcânî ve Taşköprüzâde gibi yazarları kıyasladığımızda, bu yazarların Semerkândî’nin *Risâle*’sinde bize sunduğu kuralların ötesine pek gitmediklerini görüyoruz. Ancak, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, özellikle Saçaklızâde ve Gelenbevî, daha çok tanım üzerine odaklanan, onu tartışmada merkezi bir konu haline getiren yeni bir paradigma sunmuşlardır. Bir anlamda, tartışma sanatı bir tür tanım teorisine dönüşmüştür ve Gelenbevî’nin buna yönelik tutumu, Saçaklızâde’nin teoriye ilişkin yeni yaklaşımını izlemek olmuştur. Gelenbevî, Saçaklızâde’nin teorisinin kavramsal orijinallliğini izlemiş, ancak onun yapısal yeniliğini almamıştır.²⁴ Çünkü, Saçaklızâde, tanım ve bölümlendirmeyi eserinin başına koyarken, Gelenbevî, bu merkezî bölümleri, geniş ayrıntılarla tartışsa da, *Risâle*’sinin sonuna koyar.²⁵

Önceki ve sonraki alimlerin tanıma yönelik yaklaşımlarında olduğu gibi, Gelenbevî tanımlara ilişkin şartları sunduktan sonra, S’nin, D’nin açık ve muğlak tanımına, bu terimlerin görece değerine dayanarak bir itiraz ileri sürebileceğini savunur. Bugünün dilinde söylemek gerekirse, Gelenbevî, bir kişiye göre muğlak

22 Semerkândî, *Risâle*, vr. 90a.

23 Semerkândî, *Kıstâsu’l-Efkâr*, Topkapı III. Sultan Ahmed Kütüphanesi 3339, vr.59b-60a.

24 Gelenbevî, *Risâle fi Âdâbi’l-Bahs*, Çelebi Abdullah 403, Süleymaniye Kütüphanesi, vr. 27b-29a.

25 Saçaklızâde, *Takrîrü’l-Kavânin el-Mütadâvele min ‘ilmi’l-Münâzara*, İstanbul, 1322, ss. 2-3.

olan tanımın, bir başka kişiye göre açık tanım veya tersi olabileceğini söyler.²⁶ Gelenbevî tanım ve bölme konularını merkezî bir mesele olarak dikte etmiştir. Semerkandî döneminde ve Semerkandî sonrası dönemde, örnekler yalnızca teoloji, felsefe ve hukuk alanlarından veriliyordu. Gelenbevî'nin döneminde ise örnekler, daha ziyade tanımlar (tarif) ve bölmelere (taksım) ilişkin olmuştur. Örneğin, S, D'nin itiraz, çelişki ve karşı argüman gibi kavramlara ilişkin tanımlarına, bu tanımların tümünün geçersiz olduğunu söyleyerek delil ister ve D, kendi tekniklerinin tanımını savunmaya girişir.²⁷

Benzerlikler ve Farklılıklar

Yukarıda ifade edildiği gibi, âdâbü'l-bahs gibi ars disputandi de, bir tezin terimlerinin anlamlarının açıklığa kavuşturulmasına, söz konusu tez lehine veya aleyhine olan argümanların değerlendirilmesine olduğundan daha çok önem verdi. Soru soran, status controversiae'yi (temel soruyu tayin etme prensibi) oluştururken, tezi, cevap verenin kullandığı anlama göre açıklamalıdır. Tez muğlak ise, o zaman soru soran, cevap verene tezin anlamı hakkında soru sorabilir, ancak ars disputandi ile âdâbü'l-bahs arasındaki benzerlikler ve farklılıklar bunlarla sınırlı değildir.

Birinci benzerlik, yöntemin tarihsel kökeni ile ilgilidir. Âdâbü'l-bahs ve ars disputandi geleneklerinin ikisi de ortak bir entelektüel kaynağa dayandırılabilir: Aristoteles. Aristoteles'in *Topikler*'inin her iki teorisinin gelişimi üzerindeki etkisi inkar edilemez. İkinci benzerlik, yöntemin içindeki tarihsel gelişime ilişkindir. Gerek ars disputandi gerekse âdâbü'l-bahs'te delillendirme teorisi geç on üçüncü ve erken on dördüncü yüzyılda önceki bir yöntem temelinde geliştirilmiştir. Eski ve yeni yöntemler arasındaki ilişki bakımından, gerek Avrupa gerekse İslâm ilim çevreleri eski yöntemi eleştirmiş ve yeni yöntemi tercih etmişlerdir. Üçüncü benzerlik, tartışmanın ortak amacı ve dilin rolüne ilişkin ortak bir anlayışın paylaşılmasıdır. Her ikisinde de, tartışmanın amacı doğrunun (bir tezin doğruluğu ya da yanlışlığının) keşfidir. Her iki örnekte de, her iki tartışmacının da aynı anlamı izlediklerini temin etmek için delillendirmede kullanılan dilin rolünü giderek daha çok vurgulamalarıdır. Tez, muğlak ise, delil getiren, tezin anlamı hakkında cevap verene soru sorabilir. Dördüncü benzerlik, ortak bir dışlayıcı hükme dayanır. İki teori de, hem tezin hem antitezin aynı anda doğru olmayacağını kabul eder: Teorilerin ikisi de, seyircilerin/takipçilerin tek doğruyu/hakikati bilebilmeleri için, tartışmanın ne zaman kazanıldığı veya kaybedildiğine karar verilebileceğine ilişkin şartlar net olmasa da, doğru/hakikat, diyalektin belirli bir anında, tektir ve

26 Gelenbevî, *Risâle*, vr. 27b-28a.

27 Gelenbevî, *Risâle*, vr. 28b-29a.

nihaidir. Beşinci benzerlik ortak hukuki sınırlamalara ilişkindir. Her iki teori de, kendi hukuk geleneklerinden etkilenmiş ve onları etkilemiştir: ispat yükü bakımından, ars disputandi, Roma hukuk geleneği; delil bakımından âdâbü'l-bahs ise, İslâm hukuk geleneği tarafından etkilenmiş ve onları etkilemiştir.

Farklılıklara gelince ilk önce tarihsel arka planın varlığını görüyoruz. Ars disputandi teorisinde, sorular aracılığıyla Sokratik yöntem, diyaloglarla yapılan Elea tarzı, Megara diyalektiği, Platoncu tartışma, Aristocu tartışma, Epiküryen mantık, Stoacı tartışma, skolastik tartışma, Ramist diyalektik ve diğerleri gibi diyalektik ve tartışma tarihi ile ilgili tarihsel bir arka plan vardır. Geç on yedinci yüzyıl ve erken on sekizinci yüzyıl fenomeni olduğu anlaşılrsa da (eski soru yöntemine adanmış pek çok risalede bile), tartışma teorisinin tarihsel arka planına (söz gelimi, mantık üzerine antik kaynaklara) yönelik bir ilgi vardır. Ars disputandi için, eski yöntem tarihin konusu haline gelirken, âdâbü'l-bahs risaleleri bu tarihsel yaklaşıma sahip değildir. Âdâbü'l-bahs üzerine yazılan risalelerde diyalektiğe ilişkin tarihsel arka plan verilmez ve dolayısıyla Grek antikitesi ile doğrudan bağlantı kaybedilmiştir.

İkinci en büyük fark bir başkanın varlığı konusudur. Ars disputandi'de, rolü, cevap verenin gözden kaçırdığı bir noktada devreye girip delil getirenin argümanındaki formel bir hatayı işaret etmek olan bir başkan vardır. Başkan, bu sıfatıyla, teze yöneltilen itirazların geçerliliğinin garantisi olarak işlev görür. Başkanın veya moderatörün seyirciler veya takipçiler (gerçek veya hayalî) olduğu varsayıldığından, âdâbü'l-bahs teorisinde başkan/moderatör olarak hareket eden kimse yoktur.

Sonuç

Geç Orta Çağ'daki ars disputandi ile âdâbü'l-bahs gelenekleri arasındaki karşılaştırma, Orta Çağ sonrası felsefenin tarihi ve tarih yazıcılığına (historiography) ilişkin iki temel sorunu açığa çıkarmaktadır. Doğu ve Batı'daki tartışma yazını ile ilgili bu benzerlik ve farklılıkların en önemli çıkarımı iki şekilde özetlenebilir:

Ars disputandi teorisinde, sorular aracılığıyla Sokratik yöntem, diyaloglarla yapılan Elea tarzı, Megara diyalektiği, Platoncu tartışma, Aristocu tartışma, Epiküryen mantık, Stoacı tartışma, skolastik tartışma, Ramist diyalektik ve diğerleri gibi diyalektik ve tartışma tarihi ile ilgili tarihsel bir arka plan vardır. Ars disputandi için, eski yöntem tarihin konusu haline gelirken, âdâbü'l-bahs risaleleri bu tarihsel yaklaşıma sahip değildir. Âdâbü'l-bahs üzerine yazılan risalelerde diyalektiğe ilişkin tarihsel arka plan verilmez ve dolayısıyla Grek antikitesi ile doğrudan bağlantı kaybedilmiştir. Bununla birlikte, Avrupa'nın on sekizinci ve

on dokuzuncu yüzyıllarda kendisini antikite ile, özellikle Yunan ve Roma antikitesi ile tanımlamasından ve Yunan ve Roma tarz ve formlarına bağlanmaya başladıktan sonra klasik Yunan antikitesi ile bağlantı Latin geleneği için özellikle önemlidir.²⁸

Uzun yıllar boyunca (2000’li yıllara kadar), İslâm entelektüel tarihi öğrencileri İslâm felsefesinin klasik dönemine (on üçüncü yüzyıl öncesine) odaklanmışlardır. Hans Daiber’in *Bibliography of Islamic Philosophy* isimli ansiklopedik çalışmasına kısaca bir göz atmak yeterli olacaktır.²⁹ Diğer taraftan, Avrupa felsefe tarihinde yaklaşık on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıl ortalarına kadar tartışma teorisi üzerine basılan yazın “Orta Çağ sonrası” olarak adlandırılır. Bu çerçevede, Avrupa felsefe tarihi yazıcılığında 1550’den itibaren, “mantık alanında herhangi yeni bir şeyin söylenmediğini” iddia edilmiştir.³⁰ Aynı sorunsal klasik dönem sonrası İslâm felsefesinin mantık tarihi ile ilişkisinde Hans Daiber’in çalışması göstermektedir. Bundan dolayı, Avrupa felsefe tarihi ile İslâm felsefe tarihi çalışmalarının arasında bir iletişim bulunmaması, genel felsefe tarihine ilişkin analizlerimizi zayıf ve eksik bırakmaktadır. Felsefe tarihi alanında daha çok karşılaştırmalı çalışmaların yapılması analizlerimizin gerekçelerini daha sağlam bir zemine oturtacaktır.

Öz

Ortaçağ Sonrası Avrupa ve İslâm Felsefe Tarihi ve Felsefe Tarihi Yazıcılığı Üzerine: Ars Disputandi ve Âdâbü’l-Bahs Bağlamında Bir Analiz

Bu makale, ortaçağ sonrası Avrupa ve İslâm felsefesinde yer etmiş tartışma teorileri üzerine yazılan eserleri analiz etmektedir. On ikinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve logica moderna olarak bilinen tartışma sanatı ars obligatoria’ya ilişkin Batı yazını, on altıncı yüzyılda ars disputandi olarak bilinen yeni bir metoda dönüşmüştür. Ars disputandi ve âdâbü’l-bahs eserleri, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya’daki pek çok orta çağ sonrası ilim adamı tarafından yorumlanmış, ancak, tartışma teorisine ilişkin gerek Arapça gerekse Latince yazın türleri orta çağ sonrası dönemlerde değişiklik geçirmiştir. Bu makale, Orta çağ sonrası ars disputandi metodunu, İslâm felsefe tarihinde klasik sonrası dönemde ortaya çıkan âdâbü’l-bahs ile karşılaştırmakla

28 Mark Kaunisto, *Variation and Change in the Lexicon: A Corpus-Based Analysis of Adjectives in English Ending in -ic and -ical* (Amsterdam: Rodopi, 2007), ss. 59-94.

29 Hans Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy* (Leiden: Brill, 1999).

30 Bkz. Jennifer Ashworth, *Language and Logic in Post-Medieval Period* (Dordrecht, 1974), önsöz, xi. Donald L. Felipe Ashworth’un tezini eleştirmektedir. Bkz. Felipe, *Post-Medieval Ars Disputandi*, ss. 3-14.

(a) her iki teorinin kendi klasik formlarından nasıl farklılaştığını ve ikisinin hangi noktalarda buluştuğunu ve ayrıldığını ve (b) Avrupa ve İslâm felsefesi tarihi çalışmalarında yeterli iletişimin bulunmamasından kaynaklanan felsefe tarihi araştırmalarında “tarih yazıcılığı sorunsalını” göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: *Ars Disputandi*, *Âdâbü'l-Bahs*, *Felsefe Tarihi*, *Felsefe Tarihi Yazıcılığı*, *Diyalektik*, *Cedel*

Abstract

On History and Historiography of European and Islamic Philosophies in the Post-Medieval Period: An Analysis of the Cases of *Ars Disputandi* and *Âdâbü'l-Bahs*

This article is an analysis of the literature on disputation in the post-medieval European and Islamic philosophies (1300-1800). The literature on disputation (*ars obligatoria*) in Europe, emerging in the late twelfth century and known as the *logica moderna*, was transformed in the sixteenth century into a new method called *ars disputandi*. Works of *ars disputandi* and *âdâbü'l-bahs* were commented upon by a considerable number of post-medieval scholars in Europe, Central Asia and Middle East from the sixteenth until the eighteenth century but both Arabic and Latin genres on argumentation theory underwent changes. By comparing the post-medieval *ars disputandi* method with the post-classical *âdâbü'l-bahs*, this article aims to show (a) how both theories can be distinguished from their classical forms and where both (Latin and Arabic tradition) meet and differ and (b) how the lack of communication between studies on European and Islamic philosophy indicates to a historiographical problematic in writing the history of philosophy.

Keywords: *Ars Disputandi*, *Âdâbü'l-Bahs*, *History of Philosophy*, *Historiography of Philosophy*, *Dialectic*, *Jadal*

Kaynaklar

- Angelelli, Ignacio. “The Techniques of Disputation in the History of Logic.” *The Journal of Philosophy* 67 (1970): 800-815.
- Bedevî, A. *Mantık Aristû*. 3 cilt. Beyrut: Dâr al-Kalem, 1980.
- Baltacı, Cahit. *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Daiber, Hans. *Bibliography of Islamic Philosophy*. Leiden: Brill, 1999.

- Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdülaziz ibn Cema. *Risâle fi'l-fark beyne's-sıdk ve'l-hakk ve's-savâb*. Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa 1587.
- Felipe, Donald L. "Post-Medieval Ars Disputandi." Basılmamış doktora tezi, The University of Texas, 1991.
- Gelenbevî. *Risâle fi Âdâbi'l-Bahs. Çelebi Abdullah* 403, Süleymaniye Kütüphanesi.
- İshâk b. İbrahim b. Süleymân b. Vehb al-Kâtib. *el-Burhân fi Vücûh el-Beyân*. Tahkik Ahmed Matlûb ve Hadîce Hadîsî. Bağdat: Sâ'adet Câmî'a, 1967.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt. İz Yayıncılık: İstanbul, 1997.
- Lane, Edward William. *An Arabic-English Lexicon*, 8 cilt. Beirut: Librairie du Liban, 1968.
- Makdisi, George. "The Scholastic Method in Medieval Education: An Inquiry into its Origins in Law and Theology." *Speculum* 49 (1974): 640-61.
- Özen, Şükrü. "Hilâf," *DİA*, XVII, ss. 527-538.
- Pehlivan, Necmettin. "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıstâsu'l-Efkâr fi Tahkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi." Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Saçaklızâde. *Takrîr el-Kavânin el-Mütedâvale min 'ilmi'l-Münâzara*. İstanbul, 1322.
- Semerkandî, Şemseddîn. *Risâle fi Âdabi'l-Bahs*. Ayasofya 4437, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Semerkandî, Şemseddîn. *Kıstâsu'l-Efkâr*. Topkapı III. Sultan Ahmed Kütüphanesi 3339.
- Semerkandî, Şemseddîn. *Şerhü Mukaddimeti'l-Burhaniyye*. Reisülküttâb 1203, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ünver, Süheyl. *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946.